

1980-ЖЫЛДАН КИЙИНКИ НЕОЛОГИЗМДЕРДИН ПАЙДА БОЛУУ ЫКТАРЫ

Неологизмдер көптөн бери эле окумуштуулардын көңүлүн өзүнө буруп келгендиги жалпыбызга маалым. Ошондой болсо да, кыргыз тилинин неологизмдери башкаларга салыштырмалуу, кечирээк изилдене баштады.

Биздин пикирибизче, коомдун тынымсыз өнүгүшү менен бирге тилдин лексикасында жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн жаңы сөздөрдүн, жаңы сөз тизмектеринин жана жаңы маанилердин пайда болушу талап кылынат. Тилдин лексикалык өнүгүшүнүн мына бул процесси неологизмдердин тарыхый өсүш шарттарына, анын пайда болуу ыктарына жана чыккан булактарына көз жүгүрткөнүбүздө даана байкалат.

Неологизмдер тилди жараткан жана анын ээси болгон элдин коомдук-саясий турмушундагы маанилүү тарыхый окуялар менен чектелген белгилүү бир мезгилинде пайда болгон адабий тилдеги жаңы сөздөр, жаңы туруктуу сөз тизмектери жана жаңы маанилер болуп саналат.

Кыргыз тилинин лексикалык жагынан байышы башка тилдердин эсебинен канчалык даражада толукталып турса да, анын байышынын эң негизги жолу – ички мүмкүнчүлүктөр болорун Ж. Мукамбаев 1976-жылы жарык көргөн “Азыркы кыргыз тили” деген китебинде баса белгилеген.

1980-жылдан кийинки неологизмдер да кыргыз тилинин негизги сөз жасоо жолдору боюнча жасалууда. Алардын ар бирине жекече токтолобуз.

1. Неологизмдердин лексика-семантикалык жол менен пайда болушу.

Өзгөрүлгөн тарыхый шартка жараша элдин сүйлөө речинде мурдатан эле жашап келе жаткан сөздөрдүн маанилеринде да өзгөрүүлөр болот. Сөздүн маанилеринин өзгөрүшүнүн негизи болуп, анын көп мааниге ээ болуу жөндөмдүүлүгү, башкача айтканда, сөз катары аракеттенген бир эле тыбыштык комплекстин бир нече түшүнүк үчүн материалдык оболочка болуу мүмкүнчүлүгү эсептелет. Сөздүн көп маанилүүлүгү – тилдин ажырагыс касиеттеринин бири. Мына ушул касиет гана тилдеги жаңы сапаттын эволюциялык түрдө акырындык менен сүрүлүп чыгышын жана ошонун натыйжасында тилдин адамдар ортосундагы катнаш каражаты катары узакка жашашын жана үзгүлтүксүз аракеттенүүсүн камсыз кылат. Эгерде жаңыдан пайда болгон ар бир түшүнүк өзүнчө айрым-айрым тыбыштык комплекстен турган жаңы сөздү талап кыла берсе, анда тилдин лексикалык составы тилдик коллективдин мүчөлөрү үчүн өздөштүрүүгө күч жеткис зор өлчөмдө болор эле жана тилдеги абдан тез өсүү, сөзсүз, коомдук турмушта пикир алышууда кыйынчылык туудурмак [1:3-4].

Сөздөрдүн семантикалык өнүгүү процесси адамдардын ойлоосунан келип чыккан түшүнүктү сөз аркылуу туюнтуунун негизги амалдарынын бири болуп эсептелет.

Жаңы маанилерге ээ болгон сөздөр мурдагы маанилерин да кошо сактоо менен, өзүнүн семантикалык көлөмүн кеңейтет. Жаңы пайда болгон маани менен бирге мурдагы маанилердин катар жашашы сөздүн негизги маанисинин туруктуулугуна жараша болот. Сөздүн маанилеринин туруктуулугу, өз кезегинде, туюнткан түшүнүгүнүн туруктуулугу менен шартталат.

Тилде мурдатан жашап келе жаткан сөздүн жаңы мааниге өтүшү ошол сөз аркылуу туюнтулган эски түшүнүктүн жаңы пайда болгон түшүнүк менен окшоштук жана жакындык ассоциациясынын жана ордун басуучулук байланыштын негизинде келип чыгат. Эски түшүнүк менен жаңы пайда болгон түшүнүктүн ортосундагы байланыштар боюнча семантикалык неологизмдерди төмөндөгүдөй топторго бөлөбүз.

а) Окшоштук байланыштын негизинде келип чыккан неологизмдер.

Окшоштук ассоциациясынын негизинде аттары бири-бирине өтүшкөн түшүнүктөрдү өз ара

үчкө бөлүүгө болот:

1) Заттык жана буюмдук түшүнүктөрдүн сырткы белги-синин окшоштугу боюнча.

Кыргыз элинин коомдук-саясий, чарбалык жана маданий турмушундагы жаңы пайда болгон жаңы түшүнүктөр ошол түшүнүк менен кандайдыр бир сырткы белгиси боюнча окшош эски түшүнүктү атаган сөздөр аркылуу туюнтулду. “Сөздүн лексикалык мааниси, - деп жазат бул жөнүндө проф. Е.М.Галкина-Федорук, - көп учурда нерсе менен ошол нерсенин кандайдыр бир маанилүү өзгөчөлүгү аркылуу байланышат.” Нерселер өз ара бири-бирине окшош болгондуктан, нерсени атоо үчүн көп убакта мурда эле болгон сөз колдонулат. **Мисалы:**

1. Сапар деген сөз мурда **«саякат»**, **«алыска жол»** маанисинде болсо, азыр **«визит»**, **«командировка»** маанисинде да колдонула турган болду: Сиз жакында эле Америкада **сапарда** жүрүп келдиңиз. Эми ошол **сапарыңыздын** акыбети кайттыбы, ушул жөнүндө кеп оролун жазсаңыз («КБ», 1993.12.2001).

2. Жамаат мурда коом, чөйрө маанисиндеги эскирген сөз болсо, (Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – М.: Советская энциклопедия. 1965, 224-бет жамаат ар. уст. община; общество) азыр **«коллектив»** деген мааниге өтүп кетти: Кызыл-Кыядагы «Шахта-курулуш» башкармасынын **жамааты** жумушчуларды иш менен камсыз кылууну биринчи милдет кылып алган («ЗК», 27.04.1997, 2-бет).

3. Азем (церемония) деген сөз **«кооз жасалга»**, **«келишкен көрүнүш»** деген маанисинен кандайдыр бир нерсеге, чоң окуяга, расмий мааракелик ж.б. кырдаалдарга байланыштуу кабылдануучу, белгилүү тартипте өткөрүлүүчү салтанаттуу каада, жөрөлгө, салт, **церемония** маанисине өттү: 12-октябрда борборубуздун Кожомкул спорт сарайында «Бишкек-95» көргөзмө-жарманкесинин ачылыш **аземи** болуп өттү («ЗК», 15.04.1995); Анын ачылыш **аземин** белгилей турган күн да улам жакындап келатканы сезиле баштады («ЗК»3.05.1995).

4. «Дубан» деген сөз (кытай тилиндеги **«дуань»** деген сөзүнөн) мурун **«аймак»** деген маанини билдирсе, азыр **«область»**, башкача айтканда, акимдик-аймактык бөлүк катары колдонулуп жатат: Анын Нарын **дубанынын** чарбасын көтөрүүгө зор салым кошкону белгилүү («КТ», 3.05.1997, 1-бет).

Токчулукка бөлөнгөн өрөөндөрү,

Ош **дубаны** асыл жер көрөңгөлүү (“КМ”, 1989)

5. «Секи» деген сөз мурда тоо этегиндеги анчалык чоң эмес урчук маанисинде колдонулса, бүгүнкү күндө «секи» деген сөз театрдагы оюн көрсөтүүчү ордун, **«сахна»** маанисинде колдонулуп калды: Кийинки кездерде театр өнөр **секисинде** бабабыз Манас турмушунан алынган чыгармалар ийгилик менен коюлуп келе жатат («КР», 17.03.1997).

6. «Достор» агайын-туугандар маанисиндеги сейрек колдонулган **жаран, жарандар** деген маанидеги сөз азыр бир мамлекетке караштуу эл, адам, букара, **«гражданин»** маанисинде да колдонулуп жүрөт: Мыйзамга ылайык, чет өлкөнүн **жарандары** же фирмалары үчүн чектөө коюлган («ЗК», 31.01.1993); Биз дагы, эркин Кыргызстандын **жарандары**, президенти түшүнүшкө аракет жасайлы («КР», 12.09.1992).

7. «Ысытма» деген сөз мурда «кызыл» деген ооруунун атын билдирсе, бүгүнкү күндө ооруган-дыктын белгиси катары дене табынын жогорулагандыгы, башкача айтканда, **“температура”** маанисинде колдонуп жатат: Инфляция жанагы оору адамдын **ысытмасындай**, адам сыркоологондо температурасы көтөрүлүп кетет эмеспи («А», 14.10.1993).

8. «Жарыя» деген сөздүн түпкү мааниси түштүк диалектисинде бийкеч, кыз, күң кыз дегенди түшүндүрсө, жаңы маанисинде **«реклама» «жарнама»** катары колдонулууда: **Жарыя** жана жарнама («БШ», 16.09.1991).

9. «Жарнак» сөзү мурда үлүш кошуп ортоктошуучулук, биргелешип уюштурулган иш деген маанини берсе, жаңы маанисинде **“реклама”, “жарыя”** деген сөздөрдүн синоними катары колдонулгандыгын байкоого болот: **«Жарнак жөнүндө»** КРнын мыйзамына өзгөртүүлөрдү жана

толуктоолорду киргизүү («ЭТ», 10.02.10).

Төмөндө келтириген мисалдагы **сапар, азем, дубан, жарыя, жарнак** ж.б. сөздөр бүгүнкү күндө гезит беттеринен күнүмдүк турмушубузда активдүү колдонулуп, а түгүл, сөздүк курамды толуктап, неологизм болуудан калып бараткандыгына күбө болуу-дабыз.

Ал эми **жамаат** деген сөз диний термин катары **«коллектив»** деген мааниде популярдуу колдонулууда.

2) Кыймыл-аракет процессинин окшоштуктары боюнча

Жаңыдан пайда болгон, же жаңы түр алган объектиге карата кыймыл-аракеттин мүнөзү да өзгөрөт, бирок жаңы кыймыл-аракет процесси тилдин ээсинин элестөөсүндөгү мурдагы кыймыл-аракеттердин процессине окшош болуулары ыктымал. Мына ошол окшоштуктардын натыйжасында тилдеги кыймыл-аракетти туюнткан эски тыбыштык форма жаңы кыймыл-аракетти туюнтуу үчүн да колдонулат. Мисалы **«коргоо»** деген сөз мурда **«башка бирөөгө тийгизбөө, кайтаруу, сактоо»** дегенди билдирсе, жаңы маанисинде **«жактоо»**, же болбосо, талкууга сунуш кылынган иштин, жобонун (диссертация, проект, дипломдук иш) атайын заседаниде кабыл алынышына **жетишүү, аларды коргоо** деген этиштик маанини берип калгандыгын төмөнкү мисал аркылуу байкоого болот: Эгерде долбоор окуучулардын тобу иштеп чыккан болсо, анда алар конкурста **коргоп** чыгуу үчүн бир өкүлдү шайлайт («КБ», 4.02.2005). Гезит беттеринде **коргоп** деген жаңы маани **жактап** менен бирдей эле синоним катары колдонулууда.

Айрым бир сөздөрдүн колдонулуш чеги кеңип, мурунку маанисинен сырткары жаңы мааниге ээ болот. Мисалы, **талкуулоо** – мурунку мааниси **чылгый терини ийлөө** болсо, кийин колдонулуш чеги кеңейип, маселени талкуулоо, **илимий иштерди талкуулоо** деген сыяктуу жаңы мааниге ээ болгон.

Ошондой эле **кара** – мурда көр маанисинде колдонулса, кийин маселени **кароо, согто ишин кароо** деген сыяктуу жаңы маани менен толукталды: Айрым бир сөздөрдүн колдонулуш чеги кеңип, мурунку маанисинен сырткары жаңы мааниге ээ болот.

3) Адамдын аткарган кызматындагы окшоштуктар боюнча

Коомдук турмуштагы өзгөрүүлөр адамдардын кылган ишинде, аткарган кызматында, иштеген кесиптеринде жаңылыктарды жаратат. Жаңыдан пайда болгон иштердин, кызматтардын, кесиптердин кыйласы тилде мурдатан жашап келе жаткан сөздөр аркылуу туюнтулат. Мында адамдардын мурда белгилүү болгон кыймыл-аракеттери жаңы объектиге карата жумшалат, же жаңы кыймыл-аракеттин мүнөзү белгилүү кыймыл-аракетке окшош келет, ушунун натыйжасында бул кыймыл-аракетке байланыштуу кыз-маттын, кесиптин аттары жаңы пайда болгон кызматка, кесипке да өтөт.

Алсак, **мүдүр, губернатор, аким, ажо, аманатчы, баш бакан, демөөрчү, жан сакчы, журт башы, нөөмөтчү (дежурный), серепчи, тартип сакчылары (милиционер) ж.б.**

«Мүдүр» деген сөз араб тилинен алынып, **башчы, башкаруучу, жетекчи** деген маанини берип, 1920-жылдары колдонулса, бүгүнкү күндө кайрадан жанданып, **«директор»** деген мааниде колдонулат: Илгери мен мектептин **мүдүрү** болуп иштедим («КМ», 12.11.1998).

«Аким», бул сөз да араб тилинен кирген. Маанилерин чечмелеп көрөлү: 1. Калыс. Акимдин негизги милдети тартышка түшкөндөрдүн доо иштерин адилдик менен карап, калыс чечип, эки тарапты элдештирүү болгон. 2. Орто кылымдагы мамлекеттик-админис-тративдик турмушта анча чоң эмес шаардын же кыштактын шайлануу жолу менен бийликке келген башкаруучусу. Азыркы учурда: өкмөт тарабынан кандайдыр бир аймакты башкарууга дайындалган адам. Районду башкаруучу. Анжиянда Алооке, **аким** болгон жепжеке («Манас»); Райондук **акимдерге** катуу эскертүү берилди («ЗК», 14.11.1999).

Нөөмөтчү (дежурный). Бул сөз араб тилиндеги «нөөмөт» деген уңгуга –чы мүчөсүн жалгоо аркылуу пайда болгон. Бүгүнкү күндө кезек менен кайтарган адам деген мааниге ээ: Ошол эле учурда өкмөт кирүү пропускасынын кыргызча бланкасы туптуура которулуп, болгону

«дежурный» деген сөз «нөөмөтчү» болуп кыргызчаланган («КТ», 17.11.2008).

Мүдүр, нөөмөтчү сөздөрүн гезит беттеринен өтө көп кезиктирбедик. Демек, бул сөздөр бүгүнкү күндө неологизмдик сапатын жогото элек.

4) Ордун басуучулук байла-ныштын негизинде келип чыккан семантикалык неологизмдер.

Жаңы мазмунга, жаңы түргө ээ болгон нерселердин, түшүнүктөрдүн, ордун басуучулук байланыштын негизинде, мурдагы эле аты менен аталышына төмөнкү мисалдарды келтирүүгө болот:

1. 1993-жылдын 10-майына чейин «сом» жана «тыйын» деген сөздөр орусча «рубль» жана «копейка» деген акча бирдигинин жана майда акчанын кыргызча эквиваленти катары колдонулуп келсе, Кыргыз Республикасынын улуттук валютасынын киргизилиши менен, алар жаңы мааниде, б.а., Кыргыз Республикасынын улуттук валютасы катары колдонулуп калды. Мисалы: Азыркы кыргыз **сому** – региондогу гана эмес, КМШ өлкөлөрүнүн ичиндеги эң туруктуу валюта («ЗК», 03.11.1995). «Сом» жана «тыйын» деген сөздөрдү акча бирдиги катары кыргыздар байыртадан бери эле колдонуп келгендигин тарыхый маалыматтар ырастайт (Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана лексикология. – Бишкек: ЖЭКА, 1999, 190-бет).

2. Кыргыз элинин көз карандысыз эркин мамлекетинин түзүлүшүнө чейин колдонулуп келген «бандит», «зулум» деген сөздөр бүгүнкү күндө «рэкет» деген жаңы сөз менен алмаштырылды: Көчөдө бейадеп жүргөн **рэкеттерди** мына ушул өкмөттүк тоноочулар ашып түшчү болду («А», 1995, №47).

3. «Суракчы» мурда **сурай турган адам, тергөөчү, сот** деген мааниде колдонулуп келген болсо, жаңы маанисинде «судья», б.а., спорттук оюнду, мелдешти башкарып туруучу киши катары колдонуп калды: Дал ошол учурда үчүнчү коргоочу Ромариону чалып жыгып, **суракчы** 11 метрдик чекитти көрсөттү («ОЖ», 25.06.1994).

5. «Тушоо кесүү» Алгачкы мааниси «бат бассын» деген ырым менен жаңы баскан баланын бутуна байланып кесилүүчү жип болсо, бүгүнкү күндө «тушоо кесүү» маанисин кеңитип, «презентация» (кандайдыр бир жаңы эмгекти, чыгарманы (китепти, сүрөттү ж.б.) көпчүлүккө жеткирүү максатында өткөрүлгөн салтанат, жыйын) маанисинде колдонулууда: ... «Ош жаңырыгы» гезитинин тармактык редактору Жыпар Акунованын жаңы поэтикалык китебинин **тушоо кесүүсү** Ош кыргыз драма театрында өтөт («ОЖ», 23.06.1994).

6. «Дүр-дүйнө» деген сөз мурунку маанисинде **асыл, буюм, кымбат мүлк, ар түркүн буюм** катары колдонулса, (Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. – Ф., 1986, 23-бет.) жаңы маанисинде «универмаг» деген мааниге ээ болду: Борбордук **дүр-дүйнө** дүкөнүнүн алдындагы аянтта Буркан Зулжайнаров ... ачкачылык жарыялашкандыгына себеп болгон талаптарды бадырайта жазып тагынып, өйдө-төмөн өткөндөрдүн көңүлүн бурууда («А», 10.04.1992).

8. «Берене» деген сөз мурун музыкалык аспапта: күүнү, обонду мукамга келтире турган муунактар катары колдонулуп келсе, (Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. – Ф., 1986, 68-бет.) бүгүнкү күндө маанисин кеңитип, «статья» маанисинде колдонулуп калды. Мисалы, Натыйжада, Конституциянын жалпы эле тексттеринде, **беренелеринде** кездешүүчү сүйлөмдөрдө одоно катарларга жол берилип, бир кыйла мүчүлүштөр орун алгандыгын көрөбүз («КР», 17.02.1993).

9. «Тасма» деген сөз мурда ийленген кайыштан тилинген көк, сызма маанисинде колдонулса, бүгүнкү күндө «фильм» маанисинде колдонулат. М: Бул **тасмада** 16 жашар Лилия аттуу орус кызынын ачуу тагдыры баяндалат («ЗК», 15.12.2006); **Тасмада** дүйнөнүн ар кайсы тарабынан келген үч мигранттын тарыхы баяндалат («ЗК», 15.12.2006).

Бүгүнкү күндө гезит беттеринде **берене, тасма** сыяктуу сөздөр активдүү колдонулуп, жалпы элге тарап, сиңип бараткандыгын байкоого болот. Атүгүл активдүү сөздүк корду толуктап бара жатат.

Ал эми **дүр-дүйнө, тушоо кесүү, суракчы, рэкет** сыяктуу сөздөр бүгүнкү күндө гезит беттеринде популярдуулугун жогото элек.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинин 1980-жылдардан берки неологизмдери да кыргыз

тилинин негизги сөз жасоо ыктары боюнча жасала тургандыгы баса белгиленди.

Адабияттар:

1. Дегтерова Т.А. Формы про-явления семасиологических законов// Закон семантического развития в языке. – М., 1961, 3-4-беттер.
2. Галкина–Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык: Лексикология, фонетика, морфология. –М.: Учпедгиз, 1959, 76-77-беттер.
3. 51. Галкина–Федорук Е.М. Современный русский язык. –М.: Изд. Московского университета, 1954, 129-бет.
4. Кыргыз тилинин сөздүгү. II том, -Б., 2011, 886 б.
5. Мамытов Ж. Кыргыз тилиндеги неологизмдер: Лексика-семантикалык жана грамматикалык жолдор менен жасалышы. – Фрунзе: Мектеп, 1966.
6. Мамытов Ж., Кулумбаева З. Азыркы кыргыз тили. –Фрунзе: Мектеп, 1971.
7. Мукамбаев Ж., Акматов Т.К. Азыркы кыргыз тили. –Ф., 1980.
8. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. –М.: Советская энциклопедия. 965, 634 бет (сапар - путешествие, даль-ний путь).